

H. H. Fussing: Stjernholm Len 1603-1661. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-Filologiske Skrifter bd. III, nr. 1. Munksgård, København 1951. 312 sider. Pris 35 kr.

De danske lensregnskaber har ikke delt samme kranke skæbne som told-, byfoged- og adskillige andre offentlige regnskabsrækker mellem 1600 og 1660; de findes, omend med lakuner, nogenlunde velbevarede og tilgængelige på Rigsarkivet.

Hvor alsidig en kilde til belysning af landets historie disse regnskaber er, forstås bedst, når man gør sig klart, hvor udstrakt lensmændenes virksomhedsområde var. Under lensmanden (som efter 1660 afløstes af amtmanden) henhørte så godt som alle grene af forvaltningen, den militære og kirkelige delvis indbefattet. Han var skatteopkræver, administrator for kronens gods med alle de mangfoldige opgaver, som dette indebar. Han var øverste instans i den lokale retspleje, han måtte fungere som købmand og som godsejer; — dette sidste i de tilfælde, hvor en del af hans løn bestod i jordejendommens afkastning.

Det var på forhånd at forvente, at lensregnskaberne ville give værdifulde bidrag til landets administrative, økonomiske, sociale og kulturelle historie, og det er derfor med glæde man modtager dr. Fussings værk, der som det første har givet sig i kast med den ingenlunde lette opgave samlet at redegøre for et enkelt lens regnskaber.

Som genstand for sin undersøgelse har dr. Fussing valgt det østjydske Stjernholm len, som omfattede Nim, Bjerger og Hatting herreder. Resultatet af arbejdet er blevet en, omend ikke i form så dog i indhold, overordentlig fængslende skildring, hvis betydning rækker langt videre end den lokalhistoriske. Ikke mindst afsnittene om de rent administrative forhold er af forf. set ud fra et helhedssyn og giver et meget væsentlig bidrag til den lokale og centrale administrations historie.

Ikke mindre interessant er redegørelsen for regeringens merkantilistiske politik, således som den aftegner sig i regnskaberne.

Chr. IV's forsøg på at oprette en tekstilfabrikation i København førte nemlig til en forøgelse af bøndernes hoveri, idet kronens bønder blev tvunget til at spinde garn for de nye manufakturer. At forsøget i hvert fald delvis mislykkedes afspejler sig i hovspindets hurtige afløsning til en pengeafgift. Regeringens foranstaltninger for at skaffe billig arbejdskraft til manufakturer og byggeri blev heller uden konsekvenser for lenet, men førte til en klapjagt på »kæltringer og løsgængere« samt til tvangsforsendelse af fattige drenge til Børnehuset. Om regeringens stigende finansielle vanskeligheder har regnskaberne mangt og meget at fortælle. Karakteristisk for hvorledes man finansielt levede fra hånden i munden er, at lenets vareoverskud før 1625 blev solgt til købmænd, men herefter måtte man, presset af kreditorer, henvise dem til at søge dækning i lenets naturalieoverskud.

Værkets tyngdepunkt ligger imidlertid i de rent økonomiske afsnit. Det er utvivlsomt af generel interesse, at der på lenet i den omhandlede periode fandt en overgang fra naturalie- til pengeøkonomi sted. Fra 1624 blev indfæstningen, omtrent samtidig retshøder og hovspind, fra 1630erne landgilde og fra 1651 kvægtiende afløst med pengeafgifter. Om konverteringen var til fordel for staten eller for bønderne, måtte naturligvis foruden af omregningstaksten være afhængig af prisudviklingen. Forfatteren er af den mening, at bønderne vandt herved, idet prisniveauet var stigende (p. 52). En mere detaljeret redegørelse for dette centrale problem havde imidlertid været af særdeles interesse.

De kgl. bønders vilkår var iøvrigt langt fra slette og langt bedre end tilfældet blev 100 år senere. De sad i trygge fæsteforhold og var økonomisk ganske velkonsolideret, selvom en forringelse på dette sidste punkt kan iagttages i løbet af de 6 årtier. At deres formueomstændigheder eller også deres indtjeningsevne ikke kan have været ringe, afgiver de ganske høje indfæstningssummer bevis på. Forfatteren er af den opfattelse, at bønderne ofte har måttet tage

H. H. Fussing: Stjernholm Len 1603-1661. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-Filologiske Skrifter bd. III, nr. 1. Munksgård, København 1951. 312 sider. Pris 35 kr.

De danske lensregnskaber har ikke delt samme kranke skæbne som told-, byfoged- og adskillige andre offentlige regnskabsrækker mellem 1600 og 1660; de findes, omend med lakuner, nogenlunde velbevarede og tilgængelige på Rigsarkivet.

Hvor alsidig en kilde til belysning af landets historie disse regnskaber er, forstås bedst, når man gør sig klart, hvor udstrakt lensmændenes virksomhedsområde var. Under lensmanden (som efter 1660 afløstes af amtmanden) henhørte så godt som alle grene af forvaltningen, den militære og kirkelige delvis indbefattet. Han var skatteopkræver, administrator for kronens gods med alle de mangfoldige opgaver, som dette indebar. Han var øverste instans i den lokale retspleje, han måtte fungere som købmand og som godsejer; — dette sidste i de tilfælde, hvor en del af hans løn bestod i jordejendommens afkastning.

Det var på forhånd at forvente, at lensregnskaberne ville give værdifulde bidrag til landets administrative, økonomiske, sociale og kulturelle historie, og det er derfor med glæde man modtager dr. Fussings værk, der som det første har givet sig i kast med den ingenlunde lette opgave samlet at redegøre for et enkelt lens regnskaber.

Som genstand for sin undersøgelse har dr. Fussing valgt det østjydske Stjernholm len, som omfattede Nim, Bjerger og Hatting herreder. Resultatet af arbejdet er blevet en, omend ikke i form så dog i indhold, overordentlig fængslende skildring, hvis betydning rækker langt videre end den lokalhistoriske. Ikke mindst afsnittene om de rent administrative forhold er af forf. set ud fra et helhedssyn og giver et meget væsentlig bidrag til den lokale og centrale administrations historie.

Ikke mindre interessant er redegørelsen for regeringens merkantilistiske politik, således som den aftegner sig i regnskaberne.

Chr. IV's forsøg på at oprette en tekstilfabrikation i København førte nemlig til en forøgelse af bøndernes hoveri, idet kronens bønder blev tvunget til at spinde garn for de nye manufakturer. At forsøget i hvert fald delvis mislykkedes afspejler sig i hovspindets hurtige afløsning til en pengeafgift. Regeringens foranstaltninger for at skaffe billig arbejdskraft til manufakturer og byggeri blev heller uden konsekvenser for lenet, men førte til en klapjagt på »kæltringer og løsgængere« samt til tvangsforsendelse af fattige drenge til Børnehuset. Om regeringens stigende finansielle vanskeligheder har regnskaberne mangt og meget at fortælle. Karakteristisk for hvorledes man finansielt levede fra hånden i munden er, at lenets vareoverskud før 1625 blev solgt til købmænd, men herefter måtte man, presset af kreditorer, henvise dem til at søge dækning i lenets naturalieoverskud.

Værkets tyngdepunkt ligger imidlertid i de rent økonomiske afsnit. Det er utvivlsomt af generel interesse, at der på lenet i den omhandlede periode fandt en overgang fra naturalie- til pengeøkonomi sted. Fra 1624 blev indfæstningen, omtrent samtidig retsbøder og hovspind, fra 1630erne landgilde og fra 1651 kvægtiende afløst med pengeafgifter. Om konverteringen var til fordel for staten eller for bønderne, måtte naturligvis foruden af omregningstaksten være afhængig af prisudviklingen. Forfatteren er af den mening, at bønderne vandt herved, idet prisniveauet var stigende (p. 52). En mere detaljeret redegørelse for dette centrale problem havde imidlertid været af særdeles interesse.

De kgl. bønders vilkår var iøvrigt langt fra slette og langt bedre end tilfældet blev 100 år senere. De sad i trygge fæsteforhold og var økonomisk ganske velkonsolideret, selvom en forringelse på dette sidste punkt kan iagttages i løbet af de 6 årtier. At deres formueomstændigheder eller også deres indtjeningssevne ikke kan have været ringe, afgiver de ganske høje indfæstningssummer bevis på. Forfatteren er af den opfattelse, at bønderne ofte har måttet tage

lån for at præstere indfæstningen, og dette må anses for meget sandsynligt. Nogle konkrete eksempler til at underbygge denne formodning ville naturligvis have været af største interesse. Når bøndernes økonomiske vilkår forringedes i periodens løb, skyldtes det bl. a. en forøgelse af såvel hoveri som skatter, navnlig de sidste. En stærkere forøgelse af hoveriet mødtes nemlig fra bøndernes side af en aktiv modstand og måtte opgives. Derimod var de ikke i stand til at unddrage sig de stigende skattekrav. Skønt skatterne hele perioden igennem blev betalt uden restancer, er det dog åbenbart, at det fra 1640erne faldt vanskeligere at indkræve dem, idet der fra dette tidspunkt fandtes et ganske langvarigt interval mellem forfalds- og afleveringstermin. Endelig havde en tredje faktor sin store andel i bondeklassens økonomiske tilbagegang: krigene. Det er en af værkets store fortjenester, at det i enkeltheder søger at gøre rede for, hvad krigene betød m. h. t. svigtende skatteevne og forøgelse af ødegårdens antal.

Om ladegårdens rentabilitet giver dette lens regnskaber ikke mange oplysninger, idet overskuddet af hovedgårdens drift tilfaldt lensmanden som del af hans løn og derfor ikke er specificeret. Men for et par år omkr. 1640 forefindes dog meddelelser om udsæd og avl. Høstudbyttet må — skønt det målt efter moderne målestok var forbausende ringe — karakteriseres som normalt for kronens ladegårde. I 1638/39 var det gennemsnitlige kornudbytte 2,9 fold og i 1641/42 2,6 fold. Til vurdering af det rigelige materiale, som det lykkedes forfatteren at fremdrage, kan vi endelig tilføje, at der gives en række overordentlig interessante meddelelser om transportvæsen og -udgifter, samt at bilag D forsyner os med værdifulde oplysninger om arbejds løn og priser. Det er iøvrigt her af vigtighed at fremholde — og burde være understreget af forfatteren — at de anførte udsalgspriser for korn ganske vel stemmer overens med de sjællandske kapitelstakster.

Som det fremgår af enkelte bemærkninger i det foregående kunne en mere øko-

nomisk problemstilling i visse tilfælde have ført til resultater af betydning. I det hele taget spores, når økonomiske spørgsmål tages op til behandling, ofte en vis usikkerhed hos forfatteren. Således anføres i tabellen p. 34—35 den sjællandske kapitelstakst i »kroner pr. 1904«. Men fordi Falbe Hansens oversigt over kapitelstaksterne udkom i 1904, er der naturligvis ikke tale om, at omregningen er sket i 1904-kroner. Der burde have stået bygpriser omregnet i guld-kroner, eller for at være ganske nøjagtig: sølvpriser omregnet til guldkroner efter det i møntloven af 1873 fastsatte værdiforhold mellem guld og sølv. Den her nævnte tabel er iøvrigt opstillet for at undersøge, hvorvidt indfæstningens størrelse var afhængig af konjunkturerne. Her går forfatteren uden videre ud fra, at høje kornpriser var ensbetydende med gode landbrugskonjunkturer. Ihvorvel dette er en rimelig antagelse, når det drejer sig om en langtidsbetragtning, kan man naturligvis ikke indenfor et sådant begrænset åremål pille de højeste kornpriser ud og karakterisere dem som særligt gunstige. Den højeste bygpris noterer tabellen således i 1624, men i efteråret 1624 — hvor kapitelstaksterne fortsattes — var der korneksportforbud. Høje priser i forbindelse med eksportforbud er ofte karakteristisk for misvækstår, og bl. a. 1624 var et år med overordentlig ringe høst.

Tabellerne indtager en fremtrædende plads i værket, og det er et rimeligt krav, at tabellerne er opstillet således, at de kan læses uden at man i teksten skal lede efter værdifulde oplysninger til deres forståelse. Forfatteren honorerer vel i almindelighed dette krav, men ikke til stadighed. F. eks. fremgår det ikke af tabellen p. 75, om skatternes størrelse angives i rigsdaler eller i sletdaler. Iøvrigt ville tabellen have givet et overskueligere indtryk af skattebyrden, hvis kornskatterne med de fornødne reservationer var blevet omregnet til penge på grundlag af kapitelstaksterne. I en tabel p. 81 går forfatteren ud fra den forudsætning, at en karl på halvårsløn kun arbejder et halvt år, og for at give et billede af tjenestefolkenes antal på bøndergodset sæt-

tes 1 karl på helårsløn lig to karle på halvårsløn. Det berettigede i denne fremgangsmåde kan vel betvivles. Iøvrigt synes tabellen at være behæftet med flere fejl, navnlig skulle der i 1602 stå 565 og ikke 365.

Langt alvorligere indvendinger kan der imidlertid rettes mod dr. Fussings udregninger i bilag A. Her opstilles et år efter år fortløbende overslag over lenets indtægter og udgifter, men dette er ikke udregnet i penge, men i td. hk., d. v. s. td. byg. Grundlaget for denne omregning af alle naturalie- og pengeindtægter eller udgifter i td. byg er Arent Berntsens takster fra 1656. Værdien af dr. Fussings over dette takstskabelon beregnede overslag må anses for at være højst problematisk. Hvilke fatale fejlslutninger den anførte metode har ført til, skal vi belyse med et enkelt eksempel.

Ifølge to overslag over avlen på Bygholm ladegård var kornoverskuddet (avl ÷ udsæd) i 1638/39 og 1641/42 henholdsvis 804 samt 983 td. sæd, af dr. Fussing omregnet til respektive 595 og 751 td. byg. Udgifterne til folkehold beløb sig til 864 sletdaler og vedligeholdelsesudgifterne til 100 dl. Iflg. Arent Berntsens skema kan 1 rd. sættes lig 3 td. byg, og dr. Fussing kommer da til det resultat, at folkehold og vedligeholdelse har kostet værdien af ca. 3000 td. byg. Idet vi ser bort fra den fejl, som begås ved at sætte 1 rd. lig 1 sl. dl., kommer forfatteren til det resultat, at ladegården har givet et vældigt underskud. Hvis vi imidlertid omregner folkeholds- og vedligeholdelsesudgifterne i td. byg efter de sjællandske kapitelstakster — der som nævnt i almindelighed ikke divergerer synderligt fra Bygholms salgspriser — får vi som resultat, at disse udgifter var lig med ca. 430 td. byg. Kornavlen var altså meget vel i stand til at afholde disse udgifter og endda give overskud.

Den sammenblanding af virkelige og beregnede td. hk., som anvendelsen af Arent Berntsens skema medfører, giver med andre ord et komplet fortegnede billede af hovedgårdens og givetvis også lenets indtægts- og

udgiftsforhold. Forfatteren burde ud fra lenets varepriser og de sjællandske kapitelstakster have omregnet indtægter og udgifter i rd. De varer, hvis priser ikke kendes, kunne anføres in natura og omregningen overladt fremtiden. At pengenes værdi ikke var fast, som dr. Fussing anfører, spiller i størstedelen af perioden en underordnet rolle. Speciedalerens sølvindhold varierede kun ubetydeligt, og i størstedelen af tiden faldt rigsdalerens værdi på det nærmeste sammen med speciedalerens. Det er da også betegnende, at dr. Fussing ikke en eneste gang omtaler oppenge eller agio.

Er værket således ikke uden mangler, betegner det dog, som gentagne gange fremhævet, en meget betydelig landvinding for den økonomiske historie. Sin største betydning vil det forhåbentlig få derved, at det som det første har brudt en brecche i lensregnskaberne kilderækker, som synes at skulle få en altovervejende betydning til belysning af 1600-tallets økonomiske og sociale historie.

R. Willerslev.

Readings in Economic Analysis. Edited by *Richard V. Clemence*. Addison-Wesley Press Inc. (Cambridge, Mass.) 1950, 2 bind à ca. 250 sider. Pris pr. bind. 3 §.

Richard V. Clemence fra Wellesley College, Mass., har haft det gode indfald at fotografere nogle af de mest skelsættende artikler i de seneste års tidsskriftdiskussion og lade dem trykke. Resultatet er to særdeles nyttige bind, eet om makro-, eet om mikroøkonomi. En egentlig anmeldelse er ikke på sin plads, da det udelukkende drejer sig om optryk af velkendte tidsskriftartikler, men som en smagsprøve skal nævnes nogle af de artikler, som er trykt i bind 2 om mikro.

Der er ting, som nu er helt klassiske, f. eks. Taussig's »Is Market Price Determinate?« fra *Quarterly Journal of Economics* (May 1921), eller Pierro Sraffa's berømte »The Laws of Return under Competitive Conditions« fra *Economic Journal* (December 1926). Der er også Viner's berømte »Cost Curves and Supply